

Українська мова література в школі

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ
ОСВІТИ УКРАЇНИ

Виходить з березня 1951 року

«Освіта»

НОМЕРІ:

МЕТОДИКА, ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ

- ВТУШОК О. М.** — Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики . . . 3
ІВІГЕЛЬ Н. К. — З досвіду викладання мови в педагогічному училищі . . . 5
РЕЧУК Г. М. — Урок розвитку мовлення: твор-роздум «Мамина пісня колиско-ва» . . . 12

- ІЛОГОЛОВСЬКИЙ Б. Я.** — Кодові схеми на уроках української мови (З досвіду) . . . 15
ІЩЕНКО Т. О., СТЕПАНЕНКО М. І. — Засідки республіканської олімпіади . . . 17
ПАЗОВА О. П. — Незмінювані іменники... і казка про зрізані гудзики та трагічного Фантомаса (Урок у 6-му класі) . . . 19

Мова у програмі

- ІВІДІЛЬКО В. Я.** — Василь Стус. Доля, життя, поезія (Закінчення) . . . 21
ІВІЩАК В. В. — Із спостережень над вивченням «Лісової пісні» Лесі Українки . . . 31

КОНСУЛЬТАЦІЯ

- ІОНДАР О. І.** — Відображення в лексичній українській мові уявлень стародавніх слов'ян про час . . . 36

МОВА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

- ІОСАНІВСЬКИЙ В. М.** — Сила і краса (Особливості мови творів В. К. Винниченка) . . . 41

Трибуна словесника

- ІТЕПАНИШИН Б. І.** — За новий тип методичного посібника . . . 47
ІТОРОШЕНКО С. І. — Співвідношення наукової і шкільної граматик . . . 51

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І КРИТИКА

- СЛАБОШПИЦЬКИЙ МИХАЙЛО** — Сон про Україну (Штрихи до портрета Тодося Осьмачки) . . . 54
ПАХАРЕНКО ВАСИЛЬ — Дорога до рідного краю (Роздуми над сторінками поеми В. Симоненка «Казка про Дурила») . . . 58

З РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

- ПЕЧЕРНА Г. С.** — Етногенез та антропологія українців . . . 64
ДУДКО В. — «Цікаво, які будуть рецензії...» (Невивчені публікації про «Рассказы» М. Коцюбинського) . . . 69
ПАВЛЕНКО СТЕПАН — Педагогічні етюди . . . 70

Читачі повідомляють

- ГРИШКО Р. І.** — Що може інтелігенція . . . 72
ФІЛОНЕНКО С. А. — Улюблені види фольклору (Урок-конкурс) . . . 72

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

- ПАХОЛОК З. О.** — Микола В'ячеславович Крушевський (До 140-річчя з дня народження) . . . 74

ХРОНІКА

- ЛИСИЙ І. Е.** — Конференція в Сумах . . . 75
ЧУМАК В. В. — Лінгводидактика у вишій і середній школі . . . 76
Рекомендації міжнародної науково-практичної конференції «Мова батьків — скарбниця духовного життя і національно-культурного відродження України» . . . 78
Карпатські міжнародні курси української мови «Галичина» . . . 79

Віктор закінчив писати. Ручка в пальцях напружено тремтіла. Піт краплями стікав з чола.

— Так,— процідив крізь зуби Фантомас. — Іди до школи.

Хлопець кулею вилетів у коридор.

— Стій! — почулося з кухні. — Сьогодні ж запишися до спортивної секції. Чув? Щоб без діла мені не тинявся. Дома книжки читай! Мамі допомагай! Чув?

Вітя кинувся до дверей.

— Де? — прогрімало з кухні. — Гудзики де?

Вітя похапцем витяг з-під ванни картонну коробку.

— Стій! — почулося навздогін. — Запиши домашнє завдання. (*Учитель каже та коментує завдання.*)

Попришивавши на школярський одяг у гардеробі всі вкрадені гудзики, Віктор записався відразу в три спортивні секції. Наступного дня він одержав першу в своєму житті п'ятірку з мови. За такі вправи.

Завдання 9. До іменників *Баку, Золя, Дефо, жури, пюре* дібрати означення-прикметники.

Завдання 10. Поставити у формі родового відмінка такі словосполучення: *просторе фойє, здоровенний шимпанзе, тепле кашне.*

НОВЕ У ПРОГРАМІ

В. Я. НЕДІЛЬКО,

кандидат педагогічних наук, м. Київ

ВАСИЛЬ СТУС. ДОЛЯ, ЖИТТЯ, ПОЕЗІЯ*

На першому уроці вивчення поезії Василя Стуса доцільно зробити стислий огляд її на тлі суспільного життя 60—70-х рр. та в контексті творчості шістдесятників.

Ранній період творчості поета відзначався оптимістичним, бадьорим настроєм:

Нам є де йти — на хвилі, на землі —
шляхи — мов обрії — далекі і прозорі.
Шумуйте, весні-дні, ярійте, вечори,
поранки, шліть нам усмішки лукаві!
Вперед, керманичу! Хай юність догорить —
ми віддані життю, і нам віддасться в славі!

«Не одлюби свою тривогу ранню», 1958.

Та період юнацької віри в майбутнє швидко минув, голос поета змужнів, став суворішим і критичнішим.

Серед своїх ровесників-шістдесятників Стус виділявся органічним злиттям у поезії інтелектуальної напруги, уваги до вічних вселюдських проблем із справді національним світобаченням, що сягало глибин народної естетики і моралі. І це було несилованим, природним поєднанням, завдяки якому поезія Стуса вийшла «далеко за межі того експериментального бунтарства, тієї, на жаль, нерідко дилетантської інтелектуалізації вірша, яка була характерною для багатьох його ровесників»¹.

На початку шістдесятих років поет часто друкується в журналах «Вітчизна», «Дніпро», в газетах. У ряді віршів він розмірковує над сутністю людського життя, над пошуками шляхів боротьби за вселюдську правду («Молодий Гете», «Утекти б од себе весь світ за очі», «Не можу я без посмішки Івана» та ін.). Його хвилюють одвічні

¹ Покальчук Ю. Післямова до перекладів віршів В. Стуса // Дружба народів. — 1990. — № 4. — С. 167.

* Продовження публікації. Початок у № 1.

проблеми добра і зла, місце кожної людини і своє власне у суспільстві, що живе за несправедливими законами, питання «Як бути?» за таких обставин йому самому.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюбів, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість — тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жись?..

«Не можу я без помішки Івана», 1965.

Ці та інші (за вибором учителя) вірші мають прозвучати на уроці із стислими коментарями вчителя. Можна, звичайно, щоб їх прокоментували завчасно підготовлені учні або навіть хтось із них виголосив невеликий реферат на тему «Рання творчість Василя Стуса». Зрештою це право словесника.

Уже в ранніх творах поета, а потім особливо в табірних, виразно звучать мотиви приреченості, трагічної долі, самотності. З 1972 року Стус перебуває у в'язниці. Дві перші збірки світу не побачили. Могла б вийти ще збірка «Веселий цвинтар» (1970 р.) — але з нею вчинили те саме. «Палімпсести» (1972 — 1979) були надруковані за рубежем (учням треба пояснити значення назви — рукопис на пергаменті поверх змитого чи зішкрябаного первісного тексту). Це теж табірна поезія, частина якої, як окремий розділ, увійшла до збірки «Дорога болю» (К., 1990). Треба згадати і збірку «Поезії», видану літературно-мистецькою групою «Дзвін» в Івано-Франківську (1990 р.).

Василь Стус — поет ліричного складу, в нього майже немає сюжетних творів, переважають *медитації* (нехай одинадцятикласники пригадають зміст цього терміна, медитативні поезії Шевченка, Франка, Рильського, Павличка, Драча, Ліни Костенко та ін.), позначені філософізмом та інтелектуалізмом. Характерна для Стуса метафоричність образного мислення є дещо незвичною для учнів, тому твори його сприймаються інколи важко. Але після глибокого аналізу поезії старшокласники цілком спроможні свідомо і глибоко засвоїти творчість Стуса.

Окремо слід спинитися на питанні *Стус і Шевченко*. Це зумовлено не тільки тим визначним місцем в історії української культури і національно-визвольної боротьби, яке належить обом видатним поетам, і не тільки подібністю їхніх життєвих долі. Це зумовлено, як писала Михайлина Коцюбинська, Шевченковою струною і Шевченковим духом у творчості Стуса. «Ремінісценції з Шевченка, якими буквально пронизана Стусова поезія, — зауважувала вона, — сприймаються як щось значно глибше, ніж цитування. Творчість поета не можна уявити собі поза Шевченковою стихією. Це «голос духу», ґрунт, на якому стояв»².

Справді, мабуть, немає двох інших українських поетів, які б за силою патріотизму, любові до України, за відданістю ідеалам добра, справедливості і за незламністю духу були такими близькими. Навіть життєві дороги їхні подібні: обом судилося прожити по сорок сім років, зазнати тяжкого, несправедливого вироку, довгих років неволі, хоч Стусові випала ще трагічніша доля, ніж Шевченку. Водночас, мабуть, немає поета, який би за творчою манерою, особливістю конструювання художніх образів, естетикою світобачення і світовідтворення, за образотворчими прийомами стояв далі від Шевченка, ніж Василь Стус.

Кожен з них був сином свого часу, свідком і учасником певних історичних подій та літературно-мистецьких, естетичних і світоглядно-філософських змагань. Та єднає їх органічний дух національного, той генотип, на якому ґрунтується їхня творчість. Отож варто послідовно простежити, що спільне і відмінне є в ліриці Шевченка і Стуса. Це дасть змогу старшокласникам глибше усвідомити художню спадщину обох поетів і ті історичні зміни, які відбулися в літературі, культурі, розвитку національної свідомості від Шевченка і до наших днів.

Звичайно, все викладене тут не є обов'язковим для використання на уроці кожним словесником. Учителю візьме з нього те, що збігатиметься з його планами, уявленням про урок і про творчість Стуса.

На цьому ж уроці розглянемо вірш «Як добре те, що смерті не боюсь я», який можна вважати програмним для поета. Він невеликий за розміром, глибокий змістом.

² Стус Василь. Дорога болю. — К., 1990. — С. 203.

Вірш стисло викладене життєве кредо Стуса, його духовні принципи і ніби накреслений власний трагічний, страдницький життєвий шлях. Зі скупих стриманих рядків виблискає образ мужньої людини, патріота-борця, який вірить у свою правоту та її перемогу.

Вірш стримується як своєрідний монолог, останнє слово підступно звинуваченого, звернене до неправедних суддів. Зі спокійною гідністю, упевнено, без найменшого каяття на каяття звучать перші рядки твору:

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст...

У них немає бравати і пози. Біблійний образ тяжкого хреста через асоціацію з образом Ісуса Христа, що сам ніс свій тяжкий хрест, на якому його розп'яли, підкреслює справедливість справи, за яку боровся герой.

У словах «перед вами, судді, не клонюся» чується перегук з рядками вірша Івана Франка «На суді» («Судіть мене, судді мої, без милості фальшивої»), ліричний герой якого так само мужньо приймає вирок.

Моральну силу вистояти, не схилитися дає героєві переконаність у тому, що правда — за ним, що він жив гідно

...і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.

Життя було сповнене добра, любові, благородних діянь в ім'я України, її народу. Навіть скверна (за «Словником української мови», *мерзенне, порочне, те, що викликає огиду*) до нього не пристала. Відповідати ненавистю, прокльонами, каяттям на вчинене йому зло цей чоловік не вмів і не хотів. Це підкреслюється й точним вибором слів — незле обличчя поета. Згадаймо тут Шевченкові слова, звернені до своєї долі:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
«Доля».

Рівними словами великі поети далеких одна від одної епох утверджують справедливість обраного і пройденого ними шляху. Водночас у цих двох віршах, незалежно по-своєму, висловлюється певність: народ зрозуміє й оцінить їхній подвиг. Шевченко завершує поезію словами, зверненими до долі:

Ходімо даліше, даліше слава,
А слава — заповідь моя.

Слова тут — народне визнання, вдячність людей за віддане їм життя, за написані для них поезії.

Василь Стус, перебуваючи в неволі, теж вірить, що, хай і після смерті, проте стане відомим своєму народові, повернеться до нього з холодних табірних снігів: «Народе мій, до тебе я ще верну...»

Ліричний герой поезії Стуса — сам він — знав, що шлях йому судився трагічний, передчував свою загибель і був готовий до неї. Більше того, він свідомо вибрав для себе трагічну долю і благав Бога залишити його таким,

яким мене мати вродила
і благословила в світі.
І добре, що не зуміла
мене від біди вберегти.
«Господи, гніву пречистого...»

Тож не випадково образ смерті у вірші «Як добре те...» творить поетичне кільце: починається вірш словами ліричного героя про те, що він не боїться смерті, а наприкінці його ж упевненням — до народу він прийде, коли в смерті обернеться до життя — і смерті з рідним краєм порідниться. Вжите тричі слово *смерть* творить трагедійне, проте не песимістичне звучання поезії. Бо герой має право чесно глянути в чесні очі народу. І справді, його гірке посмертне повернення на любов Україну — в рідну землю — було безмежно сумним і водночас тріумфальним.

Україною поет жив, мав і снів на чужині. Ця любов була головним смислом його життя. «Цільність і всеохопність його патріотизму вражає. За кожним помислом, за

кожним словом — Україна. Відірваність від рідної землі та «розлука, що ствердла на бурштин», тільки посилила його синівський зв'язок з нею. Часом вона вбачається йому як «байдужа», «осоружна», навіть, як «рідна чужина», та все одно це найбільша його святиня, його духовний порятунк³», — писала Михайлина Коцюбинська.

Навіть у похмурих північних пейзажах Василеві бачилася Україна. Невеличкий вірш «На колимськ³ім морозі калина...» є тому переконливим доказом. Калина зацвіла і на чужій землі, але рудими слізьми. Чи не вперше цвіт калини порівнюється із слюзами, та ще й рудими (*руда кров* — постійний епітет у народних піснях та думках). І відразу — спалах уяви і різкий контраст:

Неосяжна осонцена днина,
і собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.

Навіть за тюремними мурами бачить її стужилий за Україною поет в образі дзвінкого собору (тут за асоціацією пригадується описаний Олесем Гончаром собор як символ духовності). Епітет же *дзвінкий* яскраво малює свято на рідній землі з дзвонами, і сонцем, і radoщами... Та знову сумний контраст, картина колимських снігів:

Безгоміння, безлюддя довкола,
тільки сонце, і простір, і сніг...

та ота якимись вітрами занесена калина... Звернемо увагу, як майстерно лише переліком кількох іменників Стус створює точну картину північного безлюдного пейзажу. А ще психологічна деталь, містка метафора:

котилося куль-покотьюлом
моє серце в ведмежий берліг.

Завершується пейзажний малюнок філософським образом, який стане зрозумілим лише в контексті всієї творчості (і життя) поета:

і зійшлися кінці і начала
на оцій чужинецькій землі.

Є в доробку Стуса ще один вражаючий спогад-пейзаж — поле синє, як льон: Україна бачиться поетові в синьому мареві. Вірш так і називається «У цьому полі, синьому, як льон...» Але що це за синє поле? Це не льон цвіте — воно ж бо «синє, як льон». Тоді що? Волошки? Мабуть, ні — скільки ж тих волошок у полі... Це просто якийсь казковий образ рідної, прекрасної землі, оповитої чарівним синім кольором.

І ось ввижається поетові на цьому полі синьому, як льон, де він був сам-один, сто тіней, сто чорних тіней (символ небезпеки, загрози). Вони довжаться, ростуть, устріч рушають... У душу ліричного героя страх закрадається і сумнів, і думка «вдатися до втечі, стежину власну, ніби дріт, згорнуть?». Та це лише хвилиenne вагання. Нехай «у цьому полі, синьому, як льон», «супроти тебе — сто тебе супроти» — нехай заборона, боротьба, прокльони, але треба

...Вистояти. Вистояти. Ні —
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон. І власної неволі
спізнати тут, на рідній чужині.

Любов'ю до України, тугою та журою за нею перейняті й багато інших поезій Стуса: «За мною Київ тягнеться у снах», «Сосна із ночі впливла, як щогла», «Такий близький ти, краю мій» та інші. І в усіх творах тема України розкривається через переживання поета.

Оскільки творчість Стуса і за змістом, і за образною формою нелегка для сприйняття учнями, навіть старшокласниками, вважаємо, що аналіз програмових та огляд дібраних учителем поезій найдоцільніше проводити методом лекції з елементами бесіди. Саме так можна найглибше розкрити їх ідейно-художній зміст, показати особливості творчого почерку митця.

На нашу думку, твори, призначені для аналізу, вперше мають прозвучати на уроці у майстерному виконанні вчителя чи когось з одинадятикласників. Коли учні вже ввійдуть у поетичний світ Стуса, можна дати завдання прочитати інші вірші їм самим

³ Коцюбинська Михайлина. Чути голос поета // Жовтень. — 1989. — № 7. — С. 15.

або й удатися до методу самостійного вивчення творів.

Орієнтовне домашнє завдання: вивчити вірш «Як добре те, що смерті не боюсь я» і запам'ятати; проаналізувати його та поезію «На колимськiм морозі калина...»; прочитати (за власним вибором) ще кілька віршів і виписати або відзначити в них рядки, які чимось вразили, наштовхнули на роздуми; повторити літопис Самовидця, зокрема розповідь про продаж українців у татаро-турецьку неволю.

Вірш Василя Стуса «За літописом Самовидця» має досить складний ідейно-художній зміст. Тому до його аналізу треба особливо старанно готуватися, залучивши певний історичний матеріал.

Перевірку вивченого на другому уроці слід проводити так, щоб підготувати учнів для сприйняття нового матеріалу. Це може бути фронтальна бесіда за такими, наприклад, запитаннями:

Як реальні події в житті Василя Стуса відображені в його творчості?

Які провідні мотиви його поезії?

Чому вірш «Як добре те, що смерті не боюсь я» можна назвати програмним твором поета?

Якими образотворчими засобами, деталями створює поет образ України?

Який ідейно-естетичний зміст образу «поля, синього, як льон»?

Вивчення нового матеріалу можна розпочати із стислої вступної розповіді такого змісту.

— Стус був патріотом у найвищому, найблагороднішому значенні цього слова. За свою любов до України він заплатив життям. Любити рідний край — не означає лише захоплюватися його красою, оспівувати її. Справжня любов полягає в тому, щоб об'єктивно бачити всі аспекти життя народу, зокрема й негативні, і намагатися, щоб Батьківщина очищалася від вад, зростала, ставала кращою, багатшою. Найвидатніші поети, справжні сини України не минали й темних сторінок нашої історії.

Так, Шевченко показує, як українці своїх же земляків запрягають у ярма, «скайданами міняються, правдою торгують». Франко у пролозі до поеми «Мойсей» також гнівно докоряє своєму народові, який мовчки терпить наругу над собою і запитує:

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоем
Тебе скував і заприсяг на вірність?

Василію Стусові теж боліли чорні сторінки нашої історії. У вірші «За літописом Самовидця» він відтворює жахливі часи великої руїни — усобиць на Україні, коли чинилося братовбивство, а свої своїх же продавали у ясир.

Уже з перших рядків поезії окреслюється страшна апокаліптична картина, якої жахаються не тільки люди, а й природа, сонце і сам Бог.

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа.
За хмарою хмари. За димом пожарів — високо
Зоріє на пустку усмерть сполотніле божа.

Сонце — символ життя, світла, радощів — і те украдене, перелякане «діяннями» людей, зизить схарапудженим оком. Жах, який охопив сонце від побаченого на землі, передається пронизливо-трагічним порівнянням: *мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа*. Зауважимо, до образу коня, улюбленого і звичного в народнопісенній творчості, Стус звертається в момент найвищого емоційного напруження, втілюючи в ньому, як і в пісні чи думі, добрі начала — вірності, незрадливості. А тут — ніж під серцем коня. Разом з переляканим сонцем крізь хмари й дим пожарищ на зруйновану землю-пустку дивиться «усмерть сполотніле божа».

Зауважимо, що Бога як символ совісті людської, віри в добро та справедливість Стус згадує досить часто. Наприклад, у віршах «Ввесь обшир мій — чотири на чотири», «Тюремних вечорів смертельні алкоголі», «Там за безкраєм, там, за горою», «Господи, гніву пречистого», «Сосна із ночі виплива, як щогла» та багатьох інших. Поет звертається до Бога в часи, коли йому нестерпно важко, він шукає в ньому опори, дивиться на своє життя крізь призму божих заповідей. Інколи Бог у поезії виступає як символ кари за вчинене зло.

Скажені (від жадови влади та багатства, від ненависті до брата) сини України, як з гіркою іронією називає їх поет, чинять страшний гріх, закликаючи в усобицях собі на

допомогу різних чужоземців: «той з ордами ходить, а той накликає Москву...» Вони зневажили все найдорожче, святе, і ось уже мати (Україна) не може встати — «розкинула руки в рову». Поет передає той руйнівний вир подій за допомогою градації — нагнітання ряду синонімічних дієслів:

*найшли, налетіли, зом'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосий ясир...*

Мати-жінка і мати-Україна проклинають зрадливих синів. Але й крізь страшні прокльони проривається материнська гірка любов — як пролісок з-під холодної криги: «Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові...» В оцім «синочки» і «були б ви здорові» безодня материнського горя, скарга на своїх дітей зливається з любов'ю, молитва — з прокльonom.

Картину страшної руїни Стус відтворює в народнописанному дусі. А часом образи його поезії перегукуються з Шевченковими:

*І Тяснину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено тілом людським...*

Мати пророчить зрадливим синам тяжкі кари. Та головне, що її мучить:

*А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі.
Наш дуб предковичний убрався сухим порошном.*

І сонце, і божа випалена земля, і рідні, продані в неволю, — все волає: схаменіться! отямтеся! що ви робите, люди?

Глибше усвідомити загальнолюдський зміст вірша «За літописом Самовидця» учням допоможе дуже близький до нього за ідейно-художнім звучанням цикл «Трени М. Г. Чернишевського». Учителеві треба знайти можливість розглянути їх на уроці.

Як і в поезії «За літописом Самовидця», в циклі передані народні страждання, звинувачуються ті, хто в них винен.

*Народе мій, коли тобі проститься
Крик передсмертний і гірка сльоза
Розстріляних, замучених, забитих
по соловках, сибірах, магаданах.*

Через роздуми, звертання, картини скупой північної природи й спогади про Україну розкривається трагедія рідного краю і водночас прославляються ті, хто виступав за правду, за любов, не корився кривді, вірив у перемогу:

*Щедрує вам безсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні — по громадці спроб.
Отож не ремствуйте, що вам на лоб
поклав Господь свій світлий перст нищівний.*

Залежно від того, як засвоїли учні матеріал на уроці, додому загадуємо проаналізувати (усно або письмово) вірш «За літописом Самовидця» чи підготувати відповіді на запитання:

Як відтворено в поезії події, про які йдеться в козацькому літописі Самовидця?

Якими засобами образності користується поет, щоб осудити братовбивство, відступити від високої народної моралі?

Вивченню інтимної лірики Стуса присвячуємо окремі уроки і на характеристику його індивідуального стилю також відводимо цілу годину. Інтимна лірика поета сильна, самобутня. У ній, може, найяскравіше розкрилася його творча індивідуальність. Приваблює вона й зворушливою ніжністю почуттів до коханої дружини, матері, сина, всіх рідних та близьких. Наш матеріал на цю тему, що подається нижче, розрахований на один урок. Тому, крім поезій «Наснилося, з розлуки наверхлося» та «У порожній кімнаті», ми спинимося й на інших віршах цієї тематики.

Урок розпочнемо з перевірки вивченого. Потім проведемо стислу бесіду про інтимну лірику Василя Стуса. Вона здебільшого писана у в'язниці, і спогади про найдорожчих людей — дружину, сина, матір — чи звернення до них, думки про найпотаємніші в житті — відтворені через призму похмурої неволі, затінені болісним почуттям того, що ліричний герой приніс дорогим людям біль і страждання. Та навіть там, у пеклі страждань, смертей; знущань, зберіг він тепло і ніжність інтимних почуттів. «Серед його тюремних творів для мене найдорожчі його інтимні поезії, його відчайдушне

... знаходити для душі місце всюди — в найкарколомніших знушеннях, у най-
безпросвітнішому мороці сучасності»⁴, — писав Іван Драч.

Зважаючи на табірний бруд, злобу й насильство, просто вражає створений автором
світлий образ коханої, до якої звертається він з щемливим почуттям недосяжності
й любові: «Вбери-но білу сукню». Білу як символ чистоти й незайманості, а далі
появляється це прохання, щоразу змінюючи епітети до слова сукня: *пречисту сукню,*
білому, славну. І всі ці означення одного ряду підкреслюють глибину й ширість
почуттів, вірність.

Линучи думками з-за тюремних мурів чи табірних колючих дротів до близьких
людинах, поет, як і кожна людина великої душі, переживає їхнє горе гостріше, ніж своє.
Він не те що відчуває свою провину за вимушену розлуку, — коли б можна повернути
все назад, то, певно, знов пішов би тим самим шляхом, а й уявляє, як їм гірко і боляче.

Скільки набилося туги!
Чим я її розведу?
Жінку лишив на наругу,
маму лишив на біду...
«Церква святої Ірини»

Горе дружини, що втратила коханого чоловіка, у творчості Стуса набуває
глобальних, уселюдських масштабів. Це особливо відчутно у вірші «У порожній
кімнаті». Переважно інтелектуально-філософська поезія, в якій образи будуються на
основі складних, здебільшого метафоричного характеру асоціацій, тут розцвітає
яскравим цвітом народної творчості, вражає простотою вислову при глибині думки
й почуття. Починається вона стриманими, наче аж малоемоційними словами:

У порожній кімнаті
біла, наче стіна,
притомившись чекати,
спить самотня жона.

І все ж епітети *порожня кімната, самотня жона, народне порівняння біла, наче*
стіна створюють передчуття чогось недоброго, тривожного. І ця тривога дедалі
поглиблюється: про мужа — навіть чутки немає. А далі — наростаюча картина горя
й тривоги:

Лячні довжаться тіні,
дзвонять німби ікон,
і росте голосіння
з-за соснових ослон...

Тривога переходить у пристрасне голосіння-звертання до чоловіка (прямі
ремінісценції народних голосінь), в яких безмір відчаю:

мій соколе обтятий,
в ту гостину, де ти,
ні пройти, ні спитати,
ні дороги знайти.

Від народної пісні йде й вислів *очі видивила*, вжитий в останній строфі:

За тобою, коханий,
очі видивила.
Наче кінь на аркані,
світ стає дубала.

Пригадаємо художньо-смыслову роль образу коня з вірша «За літописом
Самовидця». У близькому значенні вжитий цей образ і тут. Кінь, друг людини і його
вірний слуга, символ волі, нині заарканений. Він рветься вперед, а петля душить його,
не дає ні ржати, ні дихати — й він у відчаї стає дубала, зводиться на задні ноги... Та це
кінь. А тут горе жінки, від якої забрали коханого чоловіка, невинного, і, може,
назавжди. Жахлива несправедливість! Така страшна й жорстока, що навіть світ, як
той кінь на аркані, стає дибки...

Цей же мотив звучить і в інших поезіях, присвячених дружині й синові. З боєм
загадує невільник, як «дрібненький син кричить: «Татусю, до побачення!» («На Колимі

⁴ Драч Іван. Післямова до збірки В. Стуса // Прапор. — 1989. — № 4. — С. 9.

запахло чебрецем»), як «Спить кохана. Мати спить. І навзгак по вечірній зморі впавши, син міцно спить» («Ніч блукає, наче кінь стриножений»).

Та, мабуть, найсильніше і найшемливіше почуття туги за минулим, особливо за сином, розкрито у вірші «Наснилося, з розлуки наверзлося». Це болючий спогад про епізод, який насправді мав місце, хоч малюється він тут лише пунктирно. Михайлина Коцюбинська згадує, як вона, Стусова сім'я й інші друзі відпочивали разом на Прип'яті, тоді ще не опаленій Чорнобилем. Картина та залишилася в пам'яті назавжди: «То один із тих рідкісних у житті моментів незатьмареного щастя, повної злагоди зі своїм еством і відірваності від буденних турбот і прикросів, одне з нечисленних свят душі, які доля дарує людині. Там, на Прип'яті, ми створили маленьку тимчасову республіку Радості, де кожен із нас — на Великій землі по-своєму гнаний і переслідуваний — почувався собою, а всі разом становили громаду друзів-однодумців»⁵.

Наснилося, з розлуки наверзлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.

Рядки справляють сильне враження, відчутно гостро передають силу любові до близьких, сум за минулими хвилями щастя, тугу...

Або візьмемо порівняння *син біжить, як горлом кров біжить*. Воно, безперечно, передає шемливу, аж до болю відчутну тугу за сином, таке святе і нестримне бажання побачити рідну дитину. Відомий літературознавець Василь Яременко сказав: «Коли б він більше нічого не написав, окрім цих рядків, кожен тямущий сказав би, що вони належать справжньому таланту і поетові»⁶, — додавши, що він ціпеніє, читаючи ці рядки. Але спробуйте пояснити сутність цього порівняння — *син біжить, як горлом кров біжить*. Це зробити неможливо. Нічого спільного не має біг дитини з тим, як біжить, тече горлом кров. Логіку його пояснити важко. А проте воно вражає сильно і, як це не парадоксально, точно. І кожен скаже, що його не міг би створити поет, що сидів у теплій кімнаті, ситий і умиротворений...

Далі скупими штрихами поет творить пейзаж світання над Прип'яттю. Та в ньому чується відгомін трагічного буття північних таборів, найпершими ознаками якого є холод, снігове безмежжя, морози. Вірші мають своєрідне обрамлення. Це не буквальний повтор, як, скажімо, у вірші Франка «Гримить», а опис холоду, поданий опосередковано. На початку вірша картина-спогад, яка з морозу склякла. І наприкінці від сонячного світання над річкою поет переносить читача до морозних табірних реалій:

...Підтале чорновиддя зелен-криги
займається світанком на щоді.

Основою вірша є протиставлення спогаду ліричного героя про хвилини щастя жорстокій табірній реальності. Цей мотив чується і в інших поезіях.

В усіх інтимних віршах присутні філософські роздуми про сутність людського життя, пошуки шляхів до істини, які ведуть «дорогою болю», через страждання, самопожертву.

Вдома учні проаналізують якийсь із позапрограмових творів поета (за власним вибором) або складуть план усного твору на одну з тем: «Мотиви інтимної лірики Василя Стуса», «Образи рідних та друзів у творах поета».

Урок (або частину його), присвячений характеристиці індивідуального стилю Василя Стуса, доцільно провести методом лекції за таким орієнтовно планом.

1. Творчість Василя Стуса у контексті свого часу.
2. Основна тематика творчості поета.
3. Її жанрове багатство.
4. Інтелектуалізм, філософічність, психологізм.
5. Особливості поетичної мови. Метафоричність як основний засіб образного світостворення дійсності. Оригінальність неологізмів.
6. Поезія Стуса в контексті світової літератури.

⁵ Коцюбинська Михайлина. У свічаді пам'яті // Україна. — 1991. — № 1. — С. 13.

⁶ Яременко Василь. «І я гукну, і син мене почує» // Дніпро. — 1990. — № 4. — С. 71.

Можна також провести цей урок інакше — скажімо, у формі семінарського заняття. Проте складність теми і самого художнього матеріалу обмежує можливості цієї форми роботи. Вважаємо, що ефективнішим усе ж буде метод лекції.

Подаємо конспективний виклад її змісту.

Василь Стус прийшов у літературу в кінці 50-х — на початку 60-х рр., коли життя культу Сталіна зумовило величезні зміни у житті країни, зокрема й у мистецтві та літературі. Зміни ці відбувалися в двох основних напрямках.

1. Зростала увага до життя, внутрішнього світу людини праці — не як бездумного «бездружного» «гвинтика», а як особистості, що несе в собі неповторний духовний світ. Найвиразніше це було помітно у творах Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко та ін.

2. Естетичне освоєння змін, що приніс у життя науково-технічний прогрес, розвиток космонавтики, атомної фізики, генетики та ін. Це визначило й тематику творчості багатьох поетів, позначилося на конструюванні художніх образів, про що свідчать самі назви збірок та окремих творів письменників: «Атомні прелюди» (М. Вінграновський), «Протуберанці серця», «Причетність планетарна» (І. Драч), «Зоряний інтеграл» (Ліна Костенко) тощо.

Василь Стус теж входить у цю плеяду шістдесятників, звичайно, зі своїми, лише йому притаманними особливостями письма. Отож творчість Стуса слід розглядати, як зображує М. Жулинський, «на історичному тлі відображеної ним реальності, в системі його поезиї і в художньому контексті творчості Василя Симоненка і Ліни Костенко, Миколи Вінграновського та Івана Драча»⁷.

За характером творчого обдаровання Стус — лірик. У нього майже немає сюжетних творів. Щодо тематики, то, перефразовуючи слова Рильського стосовно Стельмаха, скажемо, що «Україна є віссю, навколо якої обертається вся поезія Василя Стуса».

А ось думка критика М. Ільницького: «...Стус відривався уявою від поділеного на квадрати світу і поринав у космос, який окреслюється поняттям «Україна». Це космос його душі, альфа й омега його почувань, його «дорога долі, дорога болю». Україна виступає в його віршах не як об'єкт, вона існує в ньому самому як психологічна даність, швидко об'являючись у душі чи то кетягом червоної калини, чи апокрифічним пером апописця Нестора, чи космічною музикою струмка...»⁸

Цим пояснюється і прив'язаність Стуса до такого жанру лірики, як вірш-медитація, філософський роздум про сутність людського життя, замислення над вічними проблемами добра і зла та боротьбою між ними, що набуває в певні історичні періоди конкретних форм. Жанр ліричної медитації зумовлений також притаманною поетові особливістю поетичного обдаровання — поєднання емоційної сили ліричних переживань з глибоким інтелектуалізмом, філософським осмисленням конкретних реалій життя. Ось один з порівняно ранніх віршів (1963) — «Біля гірського вогнища». Така, здається, земна стурбованість звичайним побутовим питанням —

Як запалить тебе, багаття,
у чорний день? У чорну ніч? —

відразу ж переходить у площину вічної проблеми пошуку мети в житті та шляхів до неї і завершується глибокою узагальнюючою думкою про сутність буття із справді гетевською вічною проблемою

Як вибухнути, щоб горіть?
Як бути? Як знебути? Як жити?

Тут Стус лише порушує питання. А в багатьох поезіях і відповідає на нього. Пригадаймо «Як добре те, що смерті не боюсь я», «У цьому полі, синьому, як льон», «Не можу я без посмішки Івана» та ін. Михайлина Коцюбинська про творчість Стуса сказала:

Це поезія філософська, причому філософічність її проявляється не на рівні цитування або тлумачення тих чи інших положень... Це своє, виражене поетом осмислення основних засад

⁷ Жулинський М. Із забуття в безсмертя. — К., 1990. — С. 428.

⁸ Ільницький М. Палімпсеста Василя Стуса // Вітчизна. — 1990. — № 3. — С. 15.

буття людини, роздуми над її місцем у природі й суспільстві, над її моральним самовизначенням у такому непростому й недосконалому сучасному світі⁹.

Основним засобом образності, поетичного відтворення світу та власних почуттів і думок у поезії Василя Стуса є метафоризація. Справді, розгляньмо початок поезії «За літописом Самовидця» — образ сонця, що дивиться на землю, є ключем для розуміння ідейно-художньої сутності всього твору. Так само й образ червоної тіні калини на чорних водах («Ярій, душе, ярій, а не райдай»).

Образна палітра поезії Стуса розмаїта і самобутня. Ось приклади тільки деяких тропів: *був зал, мов постріл* — довгий і гулкий; *спів калиновий; цей біль* — як *алкоголь агоній; думи йдуть, неначе дзвони; калинова кров* — така ж *крута, така ж терпка*, як в наших жилах.

Образи непрості для сприймання і потребують додаткових зусиль для усвідомлення їх глибини і точності. Часто логіка думки безсила відшукати ті асоціативні зв'язки, якими створюється певне враження від тропа. Але він сприймається як даність, на рівні підсвідомого, інтуїтивного. Як ось порівняння вечора з сурою (віршем) корана, священної книги мусульман.

Характерні Стусові пейзажі, до яких він часто вдається, завжди психологічно насичені, сприяють розкриттю внутрішнього стану ліричного героя.

Мова його поезій відзначається багатством, оригінальністю, сміливим втручанням в усталені форми. Він часто вдається до словотворення, неологізмів, деформує слова, але з тонким почуттям такту, міри, так, що новотвори допомагають глибше розкрити задум поета (*наниз, додосвітки, надсмеркання, поранок, безоко, паніготь* і т. ін.).

Новаторські підходи поета до образотворення, орієнтація на психологізм та інтелектуалізм поезії, звернення до підсвідомого виводять її на обшири вершинних світових досягнень. Стус відомий також як обдарований перекладач творів європейських майстрів художнього слова, близьких йому за світосприйманням. Це — Гете, Рільке (мабуть, він найбільше імпонував йому як поет), Лорка, а також Марина Цветаєва, білорус Богданович та ін.

У кращих своїх творах, а може, й усім своїм доробком Василь Стус піднявся до вершин світової поезії. Сьогодні про нього говорять, порівнюючи з такими видатними письменниками, як Рільке, Камю, ранній Тичина, Антоніч, Квазімодо, Пастернак, з якими його єднає масштабність світовідтворення, глибина психологізму, філософське осмислення буття, інтелектуалізм.

При всьому цьому він залишається глибоко національним поетом. І йдеться не про використання окремих традиційних образів чи підходів для відтворення реалій народного життя. Він зумів відобразити світ і думи свого народу, його духовність, генотип нації у складних історичних перепадах минулого й сучасності, помітити ті зміни, які відбулися з часів Шевченка. Не випадково нині говорять про українську літературу — «від Шевченка до Стуса».

Поезія Стуса міцно ввійшла нині в літературне життя України, проте в життя діаспори вона ввійшла значно раніше. Твори його перекладені англійською, німецькою, російською, іншими мовами світу.

Таким, орієнтовно, може бути стислий зміст лекції про особливості стилю Василя Стуса.

Домашнє завдання можна визначити залежно від того, як був побудований урок. Якщо учні встигли законспектувати матеріал, доцільно, щоб вони проаналізували (усно чи письмово) якийсь із віршів Стуса і на його прикладі розкрили деякі риси індивідуального стилю поета. Коли ж на уроці було записано лише основні положення лекції, тоді можна запропонувати одинадцятикласникам «розшифрувати» вдома свої конспективні записи й викласти зміст лекції в зошиті якомога докладніше.

⁹ Коцюбинська Михайлина. Страсті по Вітчизні // Стус Василь. Дорога болю. — С. 21.